प्रतिष्ठान

सप्टेंबर– ऑक्टोबर २०१९

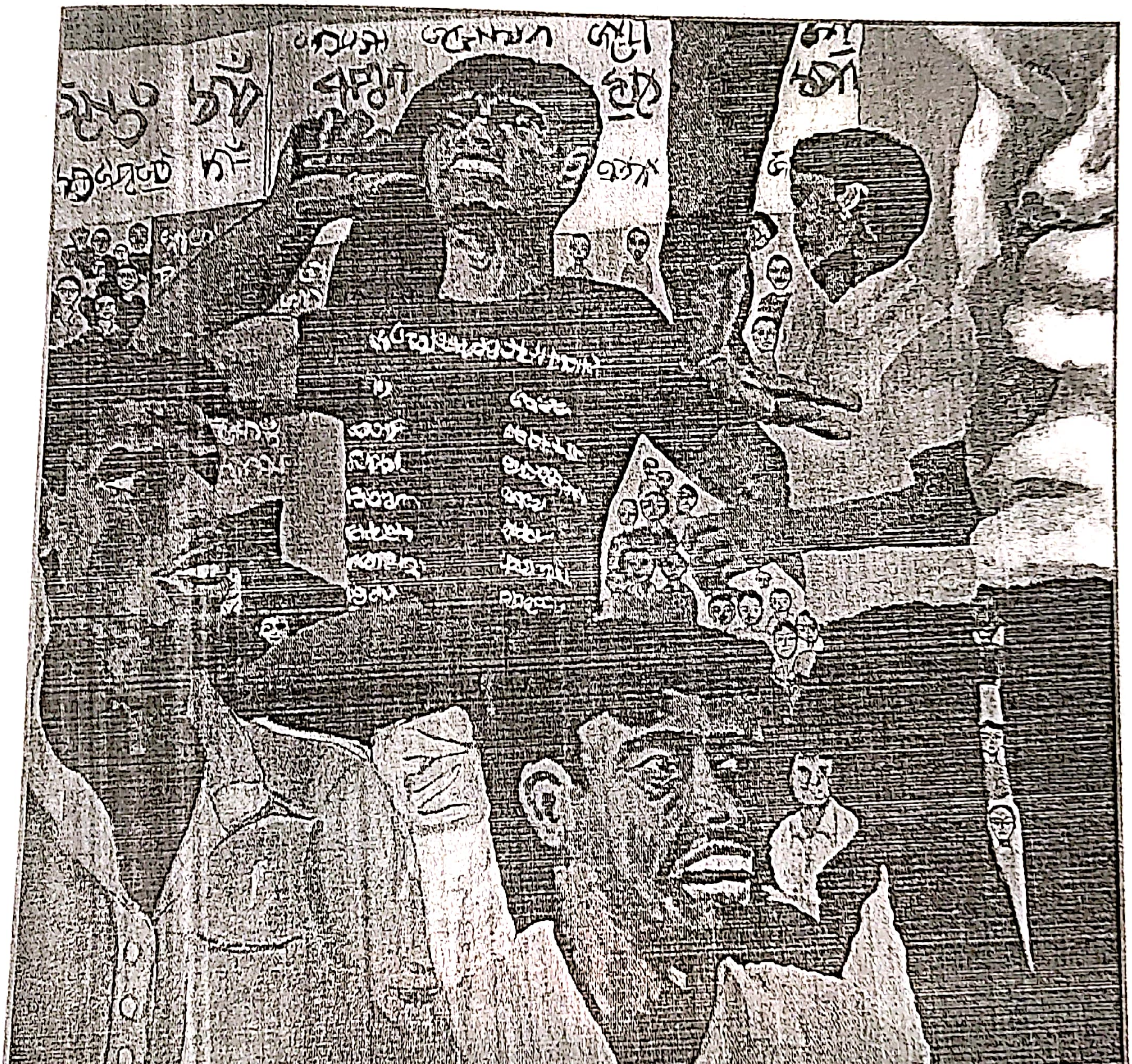

मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद.

प्रतिष्ठान

सप्टेंबर-ऑक्टोबर २०१९
वर्ष : ६८ वे, अंक : पहिला

कार्यकारी संपादक
आसाराम लोमटे

संपादक मंडळ
डॉ. शेषराव मोहिते, डॉ. जगदीश कदम, प्रा. विलास वैद्य, डॉ. संजीवनी तडेगावकर, प्रा. हेमलता पाटील, देविदास फुलारी, विलास सिंदगीकर

अक्षरजुळणी व मांडणी
कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा. लि., पुणे
(०२०) २४४७७५२७

संपादकीय पत्रव्यवहार :
आसाराम लोमटे
२४, संभाजीनगर, परभणी- ४३१४०१
aasaramlomte@gmail.com

वार्षिक वर्गणी
* व्यक्तीसाठी : ५०० रुपये
* संस्थेसाठी : ६०० रुपये

त्रैवार्षिक वर्गणी
* व्यक्तीसाठी : १४०० रुपये
* संस्थेसाठी : १५०० रुपये

या अंकाची किंमत ९० रुपये

वर्गणी वितरण संपर्क :
मराठवाडा साहित्य परिषद,
अनंत भालेराव भवन, सन्मित्र वसाहत
औरंगाबाद- ४३१००१,
दूरध्वनी (०२४०) २३३३६०७

अनुक्रम

- संपादकीय २
- साहित्य व्यवहारातील सत्तास्थाने
  नागनाथ कोत्तापल्ले ३
- प्रवीण बांदेकर यांच्या कादंबरीची कथनक्रिया
  डॉ. नीतीन रिंढे १३
- ‘चाळेगत’ विषयी
  डॉ. दत्ता घोलप २३
- अनुवादित कथा :
  मशीद पडल्यानंतरचा तिसरा दिवस
  (बसीदी बिद्द मूरनेय दीन) कन्नड- रवी बेळगेरे
  अनुवाद- अपर्णा नायगांवकर २८
- टिश्यू पेपर
  रमेश रावळकर ३४
- पुस्तक परीक्षण
  चाकोरीबाह्य कथाघाटाची कादंबरी : मी गोष्टीत मावत नाही
  डॉ. शैलेश पुंडलिक ४८
- भवतालच्या वास्तवाची तात्त्विक चर्चा करणारी कादंबरी : तणस
  गणेश मोहिते ५२
- स्त्री-भानाचा सशक्त स्वर- फक्त सैल झालाय दोर
  ऋषिकेश देशमुख ५९
- सहा कविता
  कुणाल गायकवाड ६३

- हा अंक आसाराम लोमटे यांनी संपादित केला असून, कॉम्प-प्रिंट कल्पना प्रा. लि., पुणे येथे छापून कार्यवाह डॉ. दादा गोरे यांनी मराठवाडा साहित्य परिषदेसाठी प्रसिद्ध केला आहे.
- कृपया वर्गणी मनिऑर्डरने किंवा चेकने पाठवू नये. ‘मराठवाडा साहित्य परिषद’ या नावाने डिमांड ड्राफ्ट काढून पाठवावा.
- या नियतकालिकाच्या प्रकाशनार्थ महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान मिळाले असले तरी या नियतकालिकातील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व राज्यशासन सहमत असेलच असे नाही.

भवतालच्या वास्तवाची तात्त्विक चर्चा करणारी कादंबरी : तणस

गणेश मोहिते

समकाळाचा वाङ्मयप्रकार म्हणून 'कादंबरी' वाङ्मयप्रकाराकडे पहाता येते.कारण साठोत्तरी काळात अनेक वाङ्मयप्रवाह सशक्त होते.या प्रवाहांची अभिव्यक्ती सर्वच वाङ्मयप्रकारात झाली. कोसला आणि तिच्या समकालीन कादंबरीने 'कादंबरी' वाङ्मय प्रकाराचा पोत बदलला.रंजन, इतिहास, पुराण, स्मृती, आठवणी, पराक्रम यांच्या बाहेर पडून थेट भवतीच्या वास्तवाला व मानवी अस्तित्वाला कादंबरी भिडली. तेच कविता, कथा, नाटक या वाङ्मयप्रकारांच्या बाबतीत घडले. 'आधुनिकीकता' आणि 'भारतीय स्वातंत्र्य' या दोन महत्त्वाच्या संकल्पना या काळात केंद्रवर्ती होत्या. या संकल्पनेतून 'निर्मित मूल्यव्यवस्था' या काळातील अभिव्यक्तीचा आत्मा होता. या काळातील दलित, ग्रामीण, स्त्रीवादी, महानगरी, आदिवासी, जनवादी असा कोणताही प्रवाह यास अपवाद नव्हता.

साधारणतः नव्वदनंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरणाचे वारे देशात वाहू लागले. नव्या खुल्या आर्थिक धोरणांचा परिणाम सामाजिक पातळीवर दिसू लागला. नव्या बदलास सुरुवात झाली. भवतालच्या जगण्याचे संदर्भ बदलले. त्यातून नवे सामाजिक पर्यावरण आकाराला आले. स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीनंतर आर्थिक, सामाजिक विकासाची 'नवी संरचना' आली. जुन्या गोष्टी कालबाह्य ठरल्या. भांडवली हितसंबंधांना प्राधान्य प्राप्त झाले. भांडवलशाहीने आपला फास आवळायला सुरुवात केली. दुसरीकडे सामाजिक चौकटी खिळखिळ्या झाल्या. मंडल आयोगाने समाजाची फेररचना केली. सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीचे अस्तित्व संपून राजकीयदृष्ट्या उपद्रव मूल्य असणारे जातीय-सामाजिक गट आकाराला आले.त्यातून नवे सामाजिक गतिरोधक जन्माला आले. समाजात जातीयता कमी होण्याऐवजी वाढीस लागली. शिक्षणाचा प्रचार-प्रसार वाढला. तशी सोबत शिक्षितांची बेकारी वाढत गेली.त्यामुळे सामाजिक,आर्थिक विषमता टोकदार बनली. नव्या आर्थिक धोरणांचा परिणाम म्हणून 'शहरीकरण' वाढीस लागले. मोठ्या खेड्यांचे रूपांतर शहरात होऊ लागले. असंख्य छोटी-छोटी नवी शहरे आकाराला आली. त्यातून एक मोठा नवमध्यमवर्ग आकाराला आला. दळणवळण-संपर्क साधनांची मुबलकता वाढली. परिणामी माणूस जवळ आला, गाव-शहर अंतर मिटले. मानवी जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल झाला. जीवनशैलीवरील खर्च वाढीस लागला. तसे नवे प्रश्न निर्माण झाले. माणसांचा 'रिताअवकाश' वाढत गेला. शहरीकारणाच्या वेगाबरोबर मूठभर लोक सामावले गेले. मात्र उपेक्षित, वंचित, मागास, विस्थापित समूहांचे जीवन कष्टप्रद बनले. त्यांची नव्या काळात फरफट होऊ लागली.

या काळाचा सर्वात जास्त विपरीत परिणाम झाला तो कृषी जीवनावर. शहर-खेडे अंतर कमी झाले. परिणामी गावगाडा बदलला. गावच्या गरजा वाढल्या, भौतिक गोष्टींचा बोलबाला झाला. तसेच शेतीचा उत्पादन खर्चही वाढला. मात्र शेतीची उत्पादकता कमी होत गेली.लहरी निसर्ग आणि सरकारी धोरणांचा फटका तिला बसला. त्यातच दैववादी, परंपरावादी, रुढीग्रस्त मानसिकता आणि व्यावहारिक उदारतेमुळे या नव्या

व्यवस्थेत शेतकरी आर्थिक संकटात सापडला. सामाजिक प्रतिष्ठा आणि [illegible] व [illegible] प्रश्न यातच कोंडी होऊ लागली. परिणामी शेतकरी आत्महत्या वाढीस लागल्या. या समूहाला आपला संघर्षाचा वारसा, संस्कृती, आणि मुळांचा बेमालूम विसर पडला. वर्तमानाशी संघर्ष करताना अपयश आल्यामुळे तो हतबल झाला. नव्या व्यवस्थेत शिरकाव करणे अवघड बनले. नव्या शोषित वर्गाचा आणि नव्या सरंजामशाहीचा जन्म झाला. जो 'आर्थिकदृष्ट्या सधन' तो नवा 'सरंजामदार' व 'शोषक' बनला. इतर समूह या व्यवस्थेत सामावले गेले; परंतु कृषी संस्कृतीशी ज्यांची नाळ घट्ट आहे. अशा माणसांची कोंडी झाली. याच वेळी कृषकसमूहाशी नाळ जोडलेला एक मोठा वर्ग या काळात लिहिता झाला. समकालीन वास्तवाला अधोरेखित करू लागला. समकाळात याच साहित्याने मराठी साहित्याचा अवकाश व्यापून टाकला. कृषक जाणिवांचे साहित्य मराठी साहित्याचे मध्यवर्ती केंद्र बनले. जागतिकीकरणानंतर इतर प्रवाह बऱ्यापैकी थंडावलेत. या नव्या वावटळीत सैरभैर झाले, संभ्रमित झालेत. स्वतःचा चेहरा गमावून बसले. मोठ्या प्रमाणात समाजाचे नवमध्यमवर्गात रूपांतर झाल्यामुळे अनेकांच्या जाणिवा बोथट झाल्या. अशा स्थितीत कृषिनिष्ठ जाणिवांचे साहित्य मुख्यप्रवाह म्हणून समोर आले. या प्रवाहांची अभिव्यक्ती कोणत्या वाङ्मयप्रकारात अधिक ताकदीने होते आहे तर ती कादंबरी वाङ्मय प्रकारात स्पष्ट दिसते. त्यामुळे कादंबरी हा या काळाचा वाङ्मयप्रकार मानला गेला. तीन दशकात कादंबरीच्या कक्षा विस्तारणारी कादंबरी (बारोमास ते हिंदू) मराठीत लिहिली गेली. याच धारेला पुढे घेऊन जाणारी प्रमुख कादंबरी म्हणून आज 'तणस' ची चर्चा करावी लागते. या प्रवाहातील सशक्त लेखक म्हणून महेंद्र कदम यांचा उल्लेख केला जातो. कृषकसमूहाच्या आदिम सांस्कृतिक परंपरांचे भान व त्यांचा अनुबंध घट्ट करीत जागतिकीकरणाने जन्माला घातलेल्या उपरोक्त उल्लेखीत वास्तवाचे तरल चित्र रेखाटत, कथानक व निवेदनतंत्राचे प्रभावी प्रयोग करीत समकाळाला चिमटीत पकडून वास्तवाचे सजग भान देण्याचे कार्य त्यांची नवी कादंबरी 'तणस' करते.

-२-

महेंद्र कदम हे नाव 'आवर्त', '[illegible]' 'कादंबऱ्या' तो [illegible] त्यांची गोष्ट '[illegible]' '[illegible] वर्तमान'. कवितेची शैली [illegible] 'नु जाऊन तीन तपं झाली' ही दीर्घकविता [illegible] लेखनाने कृषक वास्तवाचा अंतःस्वर प्रकट करणारा. समकाळाला भिडणारा लेखक म्हणून ठळक झाले होतेच. 'भूमी आणि भूमिकेशी' घट्ट राहत उत्तर आधुनिक काळाचे संदर्भ नेमकेपणाने प्रकट करणारी त्यांची 'तणस' ही तिसरी कादंबरी लक्षणीय ठरते. या काळाने मानवी अस्तित्वावर केलेल्या परिणामांची तात्त्विक पातळीवरची चर्चा या कादंबरीत येते. कादंबरीचे 'निवेदन' हे लेखकाचे मूलभूत तत्त्वचिंतन आहे. हे चिंतन मानवी अस्तित्व, प्रवृत्ती, संस्कृती, जात, धर्म, देव, दैवत, प्रथा-परंपरा, स्त्री-पुरुष, शेती, निसर्ग, सामाजिक-आर्थिक विषमता असे बहुपेडी आहे. बहुस्तरीय आशयसंरचना व प्रयोगधर्मी निवेदनशैलीमुळे कादंबरी वाचकाला गुंतवून टाकणारी आहे. या कादंबरीची '[illegible]' [illegible] थेट अशी काही नाही. नव्या काळाने ही गुंतागुंत निर्माण केली. माणूस संभ्रमित केला. '[illegible] भूमीवर [illegible]' असल्याचा भास [illegible] होऊ लागला. आत्मघात, एकाकीपणा, आंतरिक कोरडेपणा मानवी स्वभावाचा भाग बनला. माणसाचे तुटलेपण, समाजापासून दूर जाणे, स्वःकेंद्री होणे, हा काळ व्यापून असणारा रिता-अवकाश. त्यातून सुरू झालेला माणसाचा स्व शोधाचा प्रवास, अस्तित्व-विषयक प्रश्न, नातेसंबंधातून निर्माण होणारा गुंता या काळात माणसाला असह्य करतो. अशा वेळी त्याचे एकूणच 'माणूस' असणे निरर्थक बनते. आणि मग त्याच्या 'मन, मेंदू, बुद्धीचा भुसा' अर्थात 'तणस' होतो. ही प्रतीकात्मकता महत्त्वाची आहे.

कधी कधी हे अतार्किक वाटते; पण या काळाने जन्माला घातलेले वास्तव आहे. त्यास बहुविध संदर्भ आहेत, त्याला एका पातळीवर आपण नियती म्हणून स्वतःची सुटका करून घेऊ शकतो; परंतु हे वास्तव जन्माला घालणारे एक सांस्कृतिक आक्रमण आहे. ते बाह्य व लादलेले आहे. त्यानेच इथली मूळ व्यवस्था

हाती घेऊन 'नियती आणि माणूस' असा संघर्ष जन्माला घातला. ही नियती जस-जशी पुढ आवळत जाते, तस-तसा माणूस देव, धर्म, इतिहास, संस्कृती, पुराण आणि भूतकाळ शोधाचा पर्याय शोधू लागतो. असे बहुपदी आशय-संवेदन प्रकट करणारी 'तणस' अनेक पातळ्यांवरचे तात्त्विक भाष्य करणारी कलाकृती आहे.अमूक एका आशय-विषयाला ती गोळीबंदपणे आकार देत नाही. तीत प्रकट होणाऱ्या आशयसूत्रांचा पोत बहुपदरी आहे. धरणग्रस्तांच्या व्यथा, आर्थिक उदारीकरणानंतर अस्तित्वात आलेले पतसंस्थांचे (व्यक्तिकेंद्रित सहकार) विश्व, जागतिकीकरणानंतर सुरू झालेली शहरीकरणाची वेगवान प्रक्रिया त्यातून झालेले सामाजिक बदल, नव्याने निर्माण झालेले छोटे-मोठे व्यवसाय, त्यात उपेक्षित, वंचितांचे जगण्याचे नाना संदर्भ, नव्या व्यवस्थेत टिकून असणारी जातीय मानसिकता, देव, धर्म, संस्कृतीच्या नावाखाली होणारे शोषण, धर्माच्या ठेकेदारांचे दांभिक वर्तन, कृषकसमुहाचे अवनतीचे चित्र,कोसळता गावगाडा, स्त्री-प्रधान (मातृसत्ताक) व्यवस्थेची निकड, मूल्यभ्रष्ट राजकारण, उत्तर-आधुनिक काळाने मोडीत काढलेली मूल्यव्यवस्था, पैसा आणि सत्ता यासाठीचा संघर्ष व वर्चस्वाची लढाई यात सामान्य माणसांचे होणारे शोषण, मानवतेचा होत जाणारा संकोच, माणूसपणाचे उद्ध्वस्त होत जाणे आणि धूर्त, लबाड, बेगडी, स्वार्थी माणसांना अर्थकारणामुळे महत्त्व प्राप्त होणे, त्यांचे वर्तन आणि त्यातून निर्माण झालेले मूल्यभ्रष्ट वर्तमान, बदलत गेलेले सत्ताकारण, भ्रष्टाचार, नात्यानात्यात निर्माण झालेला पराकोटीचा अविश्वास, वाढत गेलेला संघर्ष, असूया, मत्सर, वैरभाव, या काळात सामान्य माणसाची होणारी ससेहोलपट, त्यांच्या जगण्याची निर्थकता व उभ्या आयुष्याची 'तणस' होण्याची प्रक्रिया असे बहुविध आशयसूत्रे कादंबरीचा आत्मा आहेत.

-२-

या कादंबरीचा खरा नायक हा 'काळ' आहे. या 'काळा'च्या तालावर कादंबरीतील सर्व व्यक्तिरेखा फेर धरतात. त्या हतबल व काळाचे अपत्य आहेत. काळासोबत लढण्याची उमेद गमावलेली आहे. अपवाद दोन स्त्री व्यक्तिरेखांचा, शेवंताची आई व याजीमकरी वावरतात, या दोन्ही स्त्रिया काळाच्या प्रवाह सह करतात, त्यांना स्वतःच्या वाटा कोरण्या पावलं करणारा आहे. त्यांच्याकडे दुर्दम्य व प्रबळ जगण्याचा निर्धार आहे. स्वतःची कष्टाळू आत्मविश्वास व कर्तव्यनिष्ठेची प्रकृती आहे. त्यामुळे खंबीरपणे त्या अडचणींना तोंड देतात. प्राचीन भारतीय परंपरेतील पराक्रमीय मातृसत्ताक पद्धतीशी आपले नाते जोडतात. कादंबरीतील हा सांस्कृतिक अनुबंध वाचकाला विचारप्रवण करणारा आहे. कृषककुळातील स्त्रियांचा इतिहास हा कष्टाचा, संघर्षाचा, त्यागाचा व कष्टाचा आहे. त्यामुळे या दोन्ही 'स्त्री' व्यक्तिरेखा बहुजनांच्या सांस्कृतिक स्त्री-संचिताला जोडतात. त्यावर काळाशी जोडून घेतात. वर्तमानात असंख्य शेतकरी आत्महत्या करीत असताना स्त्रिया मात्र परिस्थितीशी दोन हात करीत आहेत. संघर्षातून कुटुंब सावरत आहे. काळाच्या छाताडावर पाय रोवून उभ्या आहेत. त्याच परंपरेला पुढे घेऊन जाणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा म्हणून यांचा विचार करावा लागतो. होय ! खरंचाय, आपून कधी गमावलं असलं दोस्कट केलं नायं. पण आता मागं फिरून बघायचं नाय हीच वेळ खंबीर व्हायची. आपल्या माघारी आपल्याला कष्ट करायची कसली लाज्यं? चार लेकरांसाठी कंबर कसायाला पाहिजे. आता मन पातळ झालं तर आपण उभं राहू शकत नाही. एवढाच दिवस महत्त्वाचाय. एकदा ठचल खाली मनानं की काढून बघायचं नायं, आता माघार नाय, सूनंनामकना, तू कितीही संकटात घातलंस, तरी मागं फिरणार नाय. मी वार्यान्य कष्ट करायला.बघच तू आता.(पृ.७१) शेवंताच्या आईच्या स्वगतातून व्यक्त झालेला विचार हा कृषक समाजातील संघर्ष करणाऱ्या समकालीन स्त्रियांशी नाते सांगणारा आहे. त्यांना नवी उमेद देणारा आहे. शेवंताच्या आईचे हे उपकथानक प्रेरक व बहुजन स्त्रियांचा सांस्कृतिक अनुबंध उजागर करणारे आहे.

-३-

कादंबरीच्या मुख्य कथावस्तुचा विचार करता 'दिनकर देसाई' नावाच्या व्यक्तिरेखेभोवती कथानक आकार घेते. दिनकर देसाई हे कादंबरीचे केंद्र आहे. त्याच्याभोवती उर्मिला, पंत, उत्तमराव, अमर,

मनोज सुर्वे अशी पाटी [illegible]

डी.एड.बी.एड. होऊनही नोकरी मिळत नाही म्हणून तो [illegible] गाडी काढून [illegible] व्यवसाय सुरू करतो. [illegible] [illegible] आयुष्याचे [illegible]. [illegible] अनेक [illegible] लागतात. [illegible] नाही. गाडी पुढे होते. [illegible] होतो. कर्ज [illegible]. [illegible] 'हप्ता' [illegible]. गाडीचा एकदा अपघात होतो. अनेकांचा मार लागतो. [illegible] कर्ज [illegible] लागते. गाडी विकतो. कर्ज फेडतो आणि व्यवसाय सोडतो. इथपर्यंत त्याच्या आयुष्याचा भाग येतो. गाडी लावून उदरनिर्वाह करण्याचे [illegible] अपयशी आले आहे. या व्यवसायाकडे माणसं कशी ओढली जातात. त्याचे कारण [illegible] येते. [illegible] प्रत्येकाला आपला एक कुत्रा बाहेर काढून [illegible] गाडी कशी [illegible] येते. [illegible] कुणाचा बाप मेलेला, कुणाचा भाऊ [illegible], कुणाला आई नाही. कुणाच्या बापाची नोकरी गेलेली, कुणाचा बाप व्यसनी, कुणाची [illegible], [illegible], तर कुणाची [illegible] गेलेली. एक ना दोन नाही, कुणाला [illegible] नाही, कोण [illegible] राहतोय. कुणाच्या [illegible] असतात. [illegible] म्हणजे [illegible] (पृ.३२) या [illegible] कथा सांगतो. दिनू व त्याचा मित्र मनोज या [illegible] बळी आहेत. दोघांनाही [illegible] पर्याय दिसत नाही. म्हणून त्यांना हा मार्ग पत्करावा लागला. आर्थिक विवंचनेतून दिनू हा धंदा सोडतो. [illegible] उत्तमराव शेंडे पाटलांच्या पतसंस्थेत नोकरी पत्करतो. उत्तमराव काळाची पाऊले ओळखून पुढे जाणारा माणूस. पतसंस्थेतील नोकरी नंतर दिनूचे आयुष्य सरळमार्गी होईल, असे असताना नवा संघर्ष जन्म घेतो.उर्मिला दिनूच्या आयुष्यात येते. महादेवाच्या मंदिरात पुजारी म्हणून आलेल्या पंतांची उर्मिला मुलगी. तसे हे प्रेमप्रकरण, असेही म्हणता येते. परंतु थेट झालेले, ते रोमँटिक वगैरे काही नाही. गरजेतून एकत्र येण्याचे शहाणपण असे फार तर त्याला म्हणता येते. परंतु यामुळे दिनूच्या घरात [illegible] संघर्ष उभा राहतो.

[illegible] कर्ज मागतो असतो. [illegible] आणि दिनू यांच्यात नवा संघर्ष निर्माण होतो. [illegible] दिनूला [illegible] करतो. उर्मिलाच्या [illegible] त्याला त्याची [illegible] असते. [illegible] करतो. दिनूवर खोटे आरोप [illegible] राजीनामा घेतो. दिनूवर [illegible] आरोप, त्याच्यावर आघात करतात. जो [illegible] होतो, त्याच्यावर मानसिक आघात होतो, तो [illegible] लागतो. [illegible] उर्मिला दिनूच्या या मानसिक अवस्थेला [illegible] होते. पुढे [illegible] येते. [illegible] उर्मिलेच्या [illegible] दिनूला [illegible] निर्णय घेते. [illegible] दिनू [illegible] आणि उर्मिला [illegible] तो घरात आश्वासक पाऊल टाकतो. असे मुख्यकथानक. [illegible] परंतु ती या मुख्यकथेशी एकजीव झाली आहेत.

-४-

या कथेतील उर्मिला, पंत, शेवंता, उत्तमराव, अमर, दिनू, मनोज या प्रत्येकाचा एक स्वभावधर्म आहे. ते कथानकाची गरज म्हणून येतात. कथेच्या केंद्राभोवती फिरतात. किरण देसाई या पात्राच्या मनोविश्लेषणाच्या पातळीवरचे [illegible] चित्रण अधिक लक्षवेधी आहे.

अगदी निवेदकच 'नायक' वाटावा इतका तो हस्तक्षेप आहे. दिनूच्या बालपणातील घटना, घटितांचा, त्याच्या मनावर झालेला परिणाम, त्यातून आकाराला आलेले त्याचे व्यक्तिमत्व, किशोरवयात लागलेली वाचनाची आवड, त्यातून झालेली जडणघडण त्यामुळे चौकटी बाहेरचा विचार करण्याची त्याची सवय. तो तल्लख, हुशार, व्यवहारज्ञानी, स्वाभिमानी आहे. त्याला आपल्या सांस्कृतिक परंपरांचे भान आहे. विविध लोककथांच्या अर्थ-संगती लावण्याचा तो प्रयत्न करतो. त्याचे स्वतःचे चिंतन आहे. मात्र या काळाने निर्माण केलेल्या चक्रव्यूहात तो अडकला आहे. ते भेदण्याची त्याची धडपड निरर्थक ठरते. तर त्याच्या आयुष्यात आलेली उर्मिला एका सांस्कृतिक परंपरेचे प्रतिनिधित्व करते. तिचे वर्तन-व्यवहार आणि दिनूवरील प्रेम एका परिप्रेक्ष्यात आकार घेते. ती एका शहाण्या, व्यवहारी स्त्रीचे प्रतिनिधित्व करते. स्व अस्तित्वाच्या आड येणाऱ्या गोष्टींशी तडजोड करणाऱ्या परंपरेतील ती नाही. दिनूच्या आयुष्यातून निघून जाण्याचा तिचा निर्णय तसा सूचक आहे. याउलट दिनू आहे. तो इथल्या मूळ परंपरेचा प्रतिनिधी आहे. तो भूमीला स्वतःशी जोडून घेतो. मला माझी भूमी हवीय, आता लक्षात येतेय परक्यांनी इथल्यांना भूमीहीन केलले. भूमीच नाही तर लढा कसला आणि कशासाठी? ही व्यवस्था भयंकर धूर्त आहे. लढणाऱ्यांना आणि भूमिपुत्रांना भूमिहीन करून त्यांना गुलाम केलंय. (पृ.११९) याची जाणीव त्याला आहे. नव्वदनंतर तर ही प्रक्रिया गतिमान झाली. छोट्या खेड्यापर्यंत शहरीकरण पोहचले, जमिनींना महत्त्व आले. शहरात जमिनीचा एक तुकडा घेण्यासाठी स्पर्धा तीव्र झाली. त्यातून कर्जबाजारीपणा मध्यमवर्गाच्या वाट्याला आला. तो त्या जाळ्यात अडकत गेला. पुन्हा त्याला त्यातून बाहेर पडणे अवघड झाले. आणि हा माणूस उद्ध्वस्त होत गेला, याचे चित्रण चपखलपणे कादंबरीत येते. धूर्त, बेगडी लोकांनी काळाची पावले ओळखून ज्यांनी निर्णय घेतले तेच नवे सरंजामदार झाले. सामान्यांच्या शोषणाची सूत्रे त्यांच्या हाती आली. पैशाच्या आड हितसंबंधाना न येऊ देण्याचे कौशल्य या लोकांनी विकसित केले. नातेसंबंध तुटले तरी चालतील परंतु सत्ता, पैसा, पद, प्रतिष्ठा या काळात महत्त्वाची ठरली. पंत, दत्तपराव, अमर या प्रवृत्तींचे प्रतिनिधित्व करतात. पतसंस्थेतील राजकारण, प्लॉटिंग,मंदिरविकास असे सगळे कथानक या भोवती फिरते. या सर्वांचा उभा-आडवा पट कादंबरीत येतो.

-५-

या कादंबरीत प्रकर्षाने जाणवतो तो दिनूचा अस्तित्वविषयक संघर्ष, स्वतःचे अस्तित्व टिकून ठेवणे हेच या काळाचे मोठे आव्हान त्याच्यापुढे आहे. दिनू संघर्ष करतो तसा संघर्ष मोठा होत जातो. तेव्हा त्याला स्व:विषयक प्रश्न बेचैन करतात. त्याची केलेली 'कोंडी' त्याला हतबल बनवते. प्रामाणिक, इमाने-इतबारे नोकरी करूनही तो राजकारणाचा बळी ठरतो. आपण एका 'चक्रव्यूहात' अडकलो आहोत, याची त्याला जाणीव होते. त्यातून आत्ममग्न होतो. 'स्व:' चा शोध घेतो. आपल्या परंपरांची मुळं शोधत जातो. इतिहासातील चुका शोधतो. वर्तमानातील वर्तन, व्यवहाराचे आत्मपरीक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो. अनाकलनीय गुंतागुंत त्याला असह्य करते.मी का जन्माला आलो एवढाच प्रश्न त्याला पडत नाही, तर मीं असा का आणि कसा जन्मलो? हे प्रश्न त्याला पडत जातात. जन्माबरोबर किती जणांचे भलंबुरं ओझं घेऊन आपण जगतोय; जे केवळ नाकारणे अशक्य आहे आणि स्वीकारणेही. (पृ.८१) हाच प्रश्न या काळात असंख्य माणसांचे भावविश्व व्यापून आहे. नव्या शहरी संस्कृतीतून वाट्याला आलेली अस्तित्वशून्यता, निरर्थकता आणि भ्रमनिरास याचा परिघ मोठा आहे. यातूनच दिनूचे वर्तन घडते. त्याच्या वाट्याला येणारा एकाकीपणा, रिताअवकाश जीवघेणा आहे. त्याच्या मनात जैविक,आधिभौतिक प्रश्नांची शृंखला मनातून दाटून येते. बदलते संवेदन, या पर्यावरणात माणसांचे कृत्रिम होत जाणे आणि वाट्याला आलेला भ्रमनिरास, भावनांचे तुटलेपण त्याला अस्वस्थ करते. तो म्हणतो, या संबंध पृथ्वीतलावर आपल्या मालकीची दोन एकर जमीन असणं किती मूल्यवान गोष्ट आहे.या भूमीवर कितीतरी भटके असे आहेत की, त्यांना भूमी तर सोडाच पण साध्या अस्तित्वाचे पुरावे नाहीत, त्यापेक्षा आपली स्थिती भक्कम आहे. ती जपायला हवी, उपरं असणं

काय असतं, ते आता नोकरी गेल्यावर कळतंय, तसं आपण माणसांना धरून राहिलो नाही, आता त्याचा परिणाम भोगवा लागत असेल तर काय हरकत नाही. त्याचं आपल्याला फार दुःख नाही. किमान गावाकडच्या भावकीशी नाळ ठेवायला काय हरकत होती? तीही नाही, काय साधलं आईबापांनी! (पृ.२२२) त्याचे हे स्वगत सबंध विस्थपितांचे आहे. आपल्या माती-माणसांपासून दूर गेल्यानंतरची ठणक, दाटून येणारा परात्मभाव असहाय करणारा आहे. मरताना माणसाला आपल्या मातीची ओढ का लागते? शहरी संस्कृतीतून वाट्याला आलेला हा रिताअवकाश त्याला असह्य करतो. तो जाण्यासाठी तो आपल्या सांस्कृतिक परंपराचा आधार घेतो. त्याचे महादेवाकडे सातत्याने जाणे हे प्रतीकात्मक आहे. परंतु येथेही त्याला भूत आणि वर्तमानाचा गुंता सोडवणे अवघड जाते. पंतासारखा तो दांभिक नाही तर तटस्थपणे तो या सांस्कृतिक प्रतिके, प्रतिमा, दैव, देव याकडे पाहतो. मला माझी भूमी हवीय, आता परक्यांनी इथल्यांना भूमिहीन केलंय. भूमीच नाही तर लढा कसला आणि कशासाठी? ही व्यवस्था भयंकर धूर्त आहे.लढणाऱ्यांना आणि भूमिपुत्रांना भूमिहीन करून त्यांना गुलाम केलंय. पुढं जाऊन त्यांची शस्त्रं काढून घेतली. (पृ.११९) अशा तात्त्विक आणि सांस्कृतिक प्रश्नांनी तो परंपराचे उत्खनन करू पाहतो. एक परकीय संस्कृती आपल्या डोक्यावर बसली असे नेहमी त्याला वाटत राहते. बहुजनांच्या संचितांचा नवा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न तो करतो. कादंबरीत आलेले 'पंत' हे पात्र याच्या तळाशी आहे. धूर्तपणे देव, धर्म, संस्कृतीच्या नावावर व्यवस्थेत शिरकाव करणे आणि कालांतराने सबंध व्यवस्था ताब्यात घेणे. काही नसतो देवबिव, तो केव्हाच भंगारात निघालाय, कुठल्या युगात जगत आहात तुम्ही कळत नाही मला. बघा तिकडे पश्चिमेकडे कशी केली प्रगती! असलं [illegible] ठेवलं डोक्यात काहीही तुम्ही, म्हणून तर नाही झाली आपली प्रगती. बसतोय [illegible], काय करतो देव तो. (पृ.५३) पंत जो महादेवाचा पुजारी आहे, त्याचे हे स्वगत.दिनूला विचारप्रवण करणारे आहे. लोकांना श्रद्धा, भक्ती, भाव, पाप-पुण्य या नावाखाली मनास गोष्टी करायला भाग पाडायच्या आणि आपण स्वतः उपभोग घ्यायचा, हे वर्तन प्रश्नचिन्ह निर्माण करणारं आहे. म्हणून दिनू आपल्या मुळांकडे जातो त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो. निवेदक यासंबंधी जे भाष्य करतो ते अधिक उपयुक्त आहे. सांस्कृतिक अनुबंध स्पष्ट करणारी कलाकृती म्हणून 'तगस' महत्त्वाची कलाकृती ठरते.

-६-

या कलाकृतीचा आणखी एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे जागतिकीकरणोत्तर वास्तवाचा चेहरा कादंबरीत स्पष्ट होतो. समकालीन स्थितीगतीवर निवेदक प्रभावी भाष्य करतो. शहरीकरण त्यातून झालेला बदल, सामाजिक आर्थिक-विषमता, बदलले मानवी वर्तन, मूल्यऱ्हास, सांस्कृतिक गोंधळ, संभ्रमावस्था, माणसांचे वस्तुकरण, पैशाला महत्त्व प्राप्त होणे यावर निवेदक भाष्य करतो. आर्थिक शोषणाच्या आणि शोषित होण्याच्या [illegible] नाहीत, पतसंस्था आहे, अमर आहे, दिनू आहे, मनोज आहे, पंत आहेत, अध्यक्ष आहे, जीप आहे, टमटम आहे, सगळेच आहेत. सगळा समाज यात सामावला आहे. पंतांनी तर उखळ पांढरं करून घेतलंय तरी त्यांना थांबावसं वाटत नाही. ही न थांबण्याची घाई कुठे घेऊन जाईल माणसाला, सांगता येत नाही. त्यांच्या अशा या सतत धावण्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर गाजर दाखवणारी आणि खिशातले पैसे काढून घेणारी नवी भांडवलदारी व्यवस्था तयार आहे. (पृ.१२९) या नव्या व्यवस्थेने एकूणच माणसाच्या आर्थिक, सामाजिक, मानसिक, शारीरिक बाजूंवर थेट विनाशकारी परिणाम केला आहे. वरवरच्या आर्थिक समृद्धीतून उपभोगवाद, चंगळवाद वाढीस लागला आहे. मानवी गरजा पूर्ण करण्याच्या नादातच एक भला मोठा समूह अडकला. काळासोबत चालताना त्याची दमछाक होते आहे, त्यातून कौटुंबिक स्वास्थ्य हरवून कलह वाढीस लागला. मानसिक कोरडेपणा येऊन 'माणसं एकाकीपणा'च्या चक्रात अडकली.त्यातून

नियतीशरणता, हतबलता, परकेपणाचा भाव निर्माण होऊन माणूस विचित्र कोंडीत अडकला. या सबंध वास्तवाला कादंबरी कलात्मक पातळीवर तरलपणे व्यक्त करण्यात यशस्वी ठरली आहे. दिनूचा हा असंख्य पातळ्यावर जाणारा अधिभौतिक संघर्ष वाचकाला अस्वस्थ करणारा आहे. निवेदकाचे याला जोडून येणारे तत्त्वचिंतन समकाळाचे व सांस्कृतिक अनुबंधाचे सजग भान देणारे आहे. प्रत्येक पात्राच्या तोंडी येणारे जीवनभाष्य हे काळाने निर्माण केलेल्या समस्येचे सूचन करणारे व जागृतीचे भान देणारे आहे. सामाजिक, आर्थिक, मानसिक व धार्मिक, सांस्कृतिक पातळीवरचे तत्त्वचिंतन हे लेखकाचा प्रगल्भ दृष्टिकोन स्पष्ट करते. कलाकृती म्हणून 'तणस' उत्तम उतरली आहे. आशयसंरचना,निवेदन, आणि शैली या तिन्ही पातळ्यांवर प्रयोग करीत कादंबरीचा 'रूपबंध' आकार घेतो. आशयात्मक नवता आणि भाषिक सुलभता यामुळे कादंबरी वाचनीय झाली आहे. मात्र लिंगभावात्मक वाक्प्रचार, एखाद-दोन म्हणी वगळता भाषेला नवता देणारी प्रतीकात्मकता, प्रतिमा, लालित्य,अंगभूत भाषिक सौंदर्य, अथवा पात्रांचे संवाद, प्रसंगचित्रण पूर्णअंशाने आकार घेत नाही.कथानक आणि आशयसूत्रे प्रभावी असली तरी आपण एखादा तात्त्विक ग्रंथ वाचत आहोत काय असा भास होतो. मात्र असे असले तरी कादंबरीने व्यक्त केलेला जीवनाशय आत्यंतिक पोटतिडकीने वाचकांपर्यंत पोहोचविण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.त्यामुळे वाचकाला नवविचार प्रदान करणारी कलाकृती म्हणून 'तणस' अव्वल ठरते,असे ठामपणे नोंदवता येते.कादंबरीचे मुखपृष्ठ अंतरंगाला साजेसे आहे.एक चांगली कलाकृती मराठी भाषेला दिली यासाठी महेंद्र कदम यांचे मनःपूर्वक अभिनंदन व आगामी लेखनास सदिच्छा !!

□□□

तणस- महेंद्र कदम, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, पृ.२२७, मूल्य रु. ३००/-

डॉ. गणेश आसाराम मोहिते
मराठी विभाग,बलभीम महाविद्यालय,
बीड-४३११२२

मराठवाडा साहित्य परिषदेची उपलब्ध प्रकाशने

(१) **मराठवाडा साहित्य संमेलनाची भाषणे :** संपादक : न्या. नरेंद्र चपळगावकर रु. १००

(२) **जालनापूरचा हकीकतनामा :** संपादक : डॉ. शिवाजी गऊळकर रु. १५

(३) **वाचनवेध : श्रेष्ठ भारतीय लेखकांचे वाचनसंस्कृतीवरील अनुभवजन्य लेख :** संपादक : कौतिकराव ठाले पाटील, श्रीधर नांदेडकर रु. १५०

(४) **एकांतांची सळसळ** (कवितासंग्रह) : राजा होळकुंदे रु. १००

(५) **कर्पूर** (कवितासंग्रह) : लता बोधनकर रु. १०